

Κάποτε υπήρχε ένα χωριό...
ή
Το πανηγύρι ως μέσο αναβίωσης μιας “χαμένης” συλλογικότητας

Χριστίνα Πετροπούλου*

«*Ηρθα τις προάλλες και καθόμουννα μονάχος μου στον πλάτανο. Ερημιά! Και αφού στεκόμουννα και κοίταγα ένα γύρω –δεν υπήρχε άνθρωπος– ένιωσα σαν να κοιμάμαι κι έβλεπα τους ανθρώπους που ήξερα. Τους έβλεπα, μου φαινόταν ότι περπατάγανε μέσα στην πλατεία, τόσο πολύ δηλαδή! Κατάλαβες; Εδώ να 'χεις ανθρώπους να κουβεντιάσεις, όπως ήτανε τα μαγαζιά, να 'ναι σπίτια, να 'ναι οικογένειες, να μπορείς να κουβεντιάσεις με δυο ανθρώπους...».* [Απόσπασμα προφορικής μαρτυρίας του Ν. Κ., 81 ετών, Σεπτέμβρης 1985].

Σύμφωνα με την ιστορική έρευνα, ανάμεσα στα δεινά που επέφερε ο Εμφύλιος Πόλεμος ήταν και η καταστροφή ή εγκατάλειψη πολλών ορεινών κοινοτήτων, ο αριθμός των οποίων υπερβαίνει τις χίλιες.¹ Μια τέτοια περίπτωση είναι και η κοινότητα που θα σας παρουσιάσω. Διαλυμένη και διεσπαρμένη στα κοντινά παραλιακά κέντρα, προσπαθεί να ανασυγκροτήσει και να ενδυναμώσει την αίσθηση του ανήκειν, επιστρέφοντας μια φορά το χρόνο στην ερημωμένη γενέθλια γη, με αφορμή το σημαντικότερο κοινωνικό και θρησκευτικό γεγονός, που δεν είναι άλλο από το πανηγύρι προς τιμήν του πολιούχου Αγίου.

Επιτρέψτε μου να ξεκινήσω με μια προσωπική αφήγηση για τον τρόπο με τον οποίο ήρθα σε επαφή με τη συγκεκριμένη κοινότητα.

1. Η γνωριμία με τον τόπο²

Ήταν ένα φθινοπωρινό απόγευμα Σαββάτου, πριν πολλά χρόνια, και αναρωτιόμασταν πού θα περνούσαμε το βράδυ μας. Μια πρόσκληση που είχε μοιράσει το πρωί ένας νέος στην αγορά της Καλαμάτας, μας έλυσε το πρόβλημα: «*Σας καλωσορίζουμε και φέτος να γιορτάσουμε μαζί τη γιορτή του χωριού μας. Ο δρόμος έχει φτιαχτεί, προσφέρεται δωρεάν φαγητό*», έλεγε η πρόσκληση. Έτσι, ξεκινήσαμε μια μεγάλη οικογενειακή παρέα για τα Πηγάδια Ταυγέτου, ένα χωριό που κανείς μας δεν γνώριζε. Ακόμη και η τουριστική αστυνομία μάλλον αγνοούσε την ύπαρξή του, αφού μας έστειλε σε αντίθετη κατεύθυνση. Ένας ηλικιωμένος όμως που ρωτήσαμε, καλύτερος γνώστης των «τουριστικών» διαδρομών, μας υπέδειξε το

---

* Δρ Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Υπηρετεί στη Δ/θμια Εκ/ση ως Σχολική Σύμβουλος Φιλολόγων στην Α΄ Δ/ση Αθήνας. Η διδακτορική της διατριβή με θέμα «*Μνήμη, Συγγένεια, Ταυτότητα σ' ένα ελληνόφωνο χωριό της Καλαβρίας (Γκαλλιτσιανό)*» υπήρξε αποτέλεσμα πολυετούς επιτόπιας έρευνας που πραγματοποίησε στην ελληνόφωνη περιοχή της Καλαβρίας στη Νότια Ιταλία με υποτροφία του ΙΚΥ και του Ιταλικού Ινστιτούτου Αθηνών. Έχει επίσης ασχοληθεί με τους Αλικαρνασσεείς της Κω, με τις «ιστορικές» γλωσσικές μειονότητες του ιταλικού κράτους καθώς και με τη μουσουλμανική κοινότητα της Κω. Υπήρξε ιδρύτρια του μαθητικού περιοδικού *Συνεπάρματα* και του φιλολογικού *Ηρinna*: <http://filologoi.pblogs.gr/periodiko-hrinna.html> E-mail: xpetropoulou1@yahoo.gr

¹ Σβορώνος 1985, 145.

² Μια πρώτη δημοσίευση σχετικά με το θέμα αυτό υπάρχει στο: Πετροπούλου - Χρηστάκης 2000, 46-54.

σωστό δρόμο. Η πινακίδα της Τροχαίας, που σε λίγο φάνηκε εμπρός μας, δήλωνε ότι σε 25 χιλιόμετρα θα φτάναμε στον προορισμό μας. Είχαν περάσει σχεδόν δυο ώρες αφότου αρχίσαμε να ανεβαίνουμε τον Ταΰγετο και το μόνο που υπήρχε γύρω μας ήταν πυκνό σκοτάδι και πανύψηλα έλατα. Ο οδηγός ενός εκσκαφέα που συναντήσαμε, και που ήταν η μοναδική ανθρώπινη παρουσία στη διάρκεια του ταξιδιού μας, μας διαβεβαίωσε ότι αυτός ήταν ο σωστός δρόμος. Και εκείνος για τον ίδιο λόγο βρισκόταν εκεί: για να ετοιμάσει τον δρόμο για τους προσκυνητές. Εκεί τον πήρε η νύχτα και θα συνέχιζε την επομένη. Προχωρώντας, περιμέναμε να συναντήσουμε ένα «κανονικό» χωριό. Με την πλατεία, τα σπίτια, τα μαγαζιά, τα φώτα και, αφού είχε πανηγύρι, και με τα κλαρίνα του και τα βιολιά. Τίποτα απ' όλα αυτά. Βαθύ σκοτάδι γύρω μας, κανένα σημάδι κατοικημένου χώρου παρά μόνο κάποιες εξαισίες φωνές που τραγουδούσαν δημοτικά τραγούδια κι έφθαναν ως τ' αυτιά μας απ' τα βάθη μιας κοιλάδας που δεν έπρεπε να βρισκόταν και πολύ μακριά. Και καθώς πλησιάζαμε, ένα αγροτικό με μια συντροφιά νέων παιδιών στην καρότσα, σταμάτησε μπροστά μας. Γνωρίζοντας «δικούς» και ξένους τα παιδιά μάς ρώτησαν αν ήρθαμε για το πανηγύρι. Και χωρίς πολλές κουβέντες, με ένα φακό, μπροστά αυτοί πίσω εμείς, μας οδήγησαν από ένα κακοτράχαλο μονοπάτι στο «χωριό». Η εικόνα που αντικρίσαμε, συγκλονιστική! Γύρω από έναν τεράστιο πλάτανο, κόσμος καθισμένος σε ξύλινους πάγκους να τρώει, να πίνει και να τραγουδά. Παραδίπλα, μια τεράστια φωτιά να ζεσταίνει τους πιο ηλικιωμένους, οι οποίοι, καθισμένοι γύρω της, πάνω σε κουρελούδες, απολάμβαναν το τραγούδι των πιο νέων ή συζητούσαν τα δικά τους. Οι «ξεναγοί» μας, άπογοι οικοδεσπότες, μάς οδήγησαν στην εκκλησία του χωριού, ψηλά σ' ένα λόφο. Εκεί ρωτήσαμε πού βρίσκεται το χωριό, αφού το μόνο που βλέπαμε ήταν μερικά χαλάσματα. Έτσι, οι νεαροί ξεναγοί μας, όχι πάνω από 18 ετών, άρχισαν να μας αφηγούνται την ιστορία του χωριού που ψάχναμε και που ήταν αυτό που βλέπαμε εμπρός μας: ο πλάτανος και γύρω τα χαλάσματα που κάποτε ήταν σπίτια, καλύβια, μαγαζιά, σχολείο...

Η αφήγηση των παιδιών, ζωντανή, λιτή και παραστατική, είχε μέσα της τέτοια δύναμη, που αν κανείς διάβαζε πάνω σε χαρτί τα όσα έλεγαν χωρίς να βλέπει τα νεανικά τους πρόσωπα, θα πίστευε ότι αυτά τα ίδια είχαν βιώσει τα όσα αφηγούνταν. Κουβαλώντας και εμείς ανάλογες εμπειρίες μέσα από αφηγήσεις των γονιών μας για απώλειες δικών τους προσώπων την ίδια ιστορική περίοδο, δεν μπορέσαμε να κρύψουμε τη συγκίνησή μας. Σε αυτό το πλαίσιο γεννήθηκε η ιδέα διεξαγωγής μιας ανθρωπολογικής έρευνας. Από τότε ξαναγυρίσαμε πολλές φορές, συμμετέχοντας σε όλες τις φάσεις προετοιμασίας και διεξαγωγής της γιορτής, καταγράφοντας μαρτυρίες και βιώνοντας την προσπάθεια ανασύστασης μιας βίαια χαμένης συλλογικότητας. Η τελευταία επίσκεψη και καταγραφή έγινε τον Σεπτέμβρη του 2014.

2. Λίγα ιστορικά στοιχεία

Σε υψόμετρο 927 μέτρων, στην καρδιά του Ταΰγετου, έως και τον Εμφύλιο, τα Πηγάδια αποτελούσαν κέντρο μιας ευρύτερης περιοχής με τους συνοικισμούς Δεντρά, Κρύα Βρύση, Ρίντομο, Ριζανά, Ζέκια. Έως το 2010 ανήκαν στον πρώην Δήμο Αβίας· σήμερα αποτελούν οικισμό του Δήμου Δυτικής Μάνης με έδρα την Καρδαμύλη. Η παράδοση λέει ότι επί Τουρκοκρατίας στο σημείο αυτό βρήκαν καταφύγιο Ηπειρώτες από τα Πέντε Πηγάδια, καταδιωκόμενοι από τους Τούρκους. Αρκετοί από αυτούς άλλαξαν τα επώνυμά τους αντικαθιστώντας τα με το όνομα του τόπου καταγωγής, όπως Κομπότης, από το ομώνυμο χωριό της Ηπείρου. Ανατρέχοντας σε ιστορικές πηγές, βρίσκουμε ότι «οι κάτοικοι του χωριού είχαν ιδιαίτερη κλίση στη ληστεία, αλλά στο 2ο μισό του 19ου αιώνα μεγάλο μέρος από αυτούς είχε μεταπηδήσει στον τομέα της κτηνοτροφίας».³ Κατ' άλλους, «το χωριό λειτούργησε ως κλέφτικο λημέρι στα χρόνια της Τουρκοκρατίας».⁴ Αν και υπάρχει παντελής απουσία πηγαδιών στην περιοχή, δόθηκε η ονομασία αυτή στο χωριό προς τιμή και ανάμνηση της μακρινής πατρίδας των ανθρώπων που εγκαταστάθηκαν εκεί. Προπολεμικά τα Πηγάδια έσφυζαν από ζωή. Κύριες ασχολίες των κατοίκων ήταν η κτηνοτροφία και η γεωργία. Τους χειμερινούς μήνες μετακινούνταν στα χειμαδιά στις περιοχές Καλλιανείκα, Σταυροπήγιο, Κάμπο, Δολούς, καθώς και στα Γιαννιτσάνικα (οικισμός της Καλαμάτας). Σύμφωνα με την απογραφή του 1936, επί Μεταξά ο αριθμός των αιγοπροβάτων ανερχόταν στις 34.000. Έως σήμερα μπορεί κανείς να αναζητήσει σε κάποια τυροπωλεία της Καλαμάτας το εξαιρετο για την ποιότητά του πηγαδιώτικο τυρί. Με δημοτικό σχολείο, παπά, Αστυνομία και εννέα μαγαζιά, τα Πηγάδια αποτελούσαν και εμπορικό κέντρο της περιοχής, αφού ήταν το πέρασμα χιλιάδων κατοίκων της Μεσσηνιακής Μάνης. Η επικοινωνία με τα άλλα χωριά γινόταν μέσω καλντεριμιών που διατηρούνται μέχρι σήμερα. Ονομαστό είναι και το διπλό πέτρινο γεφύρι, το “Κακό γεφύρι”, όπως λένε, το οποίο ορισμένοι το παραλληλίζουν με τον Ισθμό της Κορίνθου, για να τονίσουν τη δυσκολία διάβασής του. Σύμφωνα με την απογραφή του 1940, ο πληθυσμός του χωριού και των συνοικισμών ανερχόταν στους 403. Έντεκα χρόνια αργότερα, το 1951, έχουν απομείνει μόλις 20 κάτοικοι. Έχει προηγηθεί η ταραγμένη δεκαετία του 1940, η οποία βρίσκει τα Πηγάδια και όλο τον Ταΰγετο στη δίνη των γεγονότων, τα οποία θα επιδράσουν καθοριστικά στην παραπέρα πορεία του τόπου. Στον πίνακα που ακολουθεί φαίνεται η κίνηση του πληθυσμού από το 1618 έως το 1907, σύμφωνα με τα δημογραφικά στοιχεία του Δήμου Αβίας:⁵

³ Πληθυσμός χωριών Δήμου Αβίας, ΦΕΚ 16/29 Απριλίου 1852, σελ. 321.

⁴ Καπετανάκης 2011, 8.

⁵ ΓΑΚ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ (ΚΑΛΑΜΑΤΑ) ΑΡΧΕΙΟ ΦΕΡΕΤΟΥ, ΦΑΚΕΛΟΣ 128.

1618: 15 (οικογένειες)	1689: 90 (οικογένειες)	1840: 374 κάτοικοι	1851: 114 οικογένειες, 686 κάτοικοι	1879: 604 κάτοικοι	1907: 574 κάτοικοι
---------------------------	---------------------------	-----------------------	---	-----------------------	-----------------------

Για το έτος 1896 γνωρίζουμε και τον ακριβή αριθμό ανά φύλο: 282 άρρενες και 316 θήλεις.⁶
Μετά το 1907⁷ η κατάσταση διαμορφώνεται ως εξής:

1928: 454 (ψυχές)	1940: 403	1951: 20	1961: 9	1971: 4	1981: ερημωμένο	Σήμερα (Σεπτέμβρης 2014): 4 κάτοικοι
----------------------	-----------	----------	---------	---------	--------------------	---

3. Η αντίστροφη μέτρηση

Κομβική ημερομηνία για την αντίστροφη μέτρηση της κοινότητας αποτελεί η 29η Αυγούστου του 1946, κατά την οποία ομάδα ανταρτών χτύπησε φυλάκιο Χιτών στα υψώματα του χωριού με αποτέλεσμα να σκοτωθούν τέσσερα άτομα. Ας ακούσουμε αυτούς που έζησαν τα γεγονότα:⁸

«Ήτανε Αύγουστος, 29 Αυγούστου, τ' Αη-Γιαννιού. Την άλλη μέρα θα κάναμε λειτουργία για τα σαράντα του αδερφού μου. Το βράδυ περάσανε οι χίτες, με τον Α.Φ., που ήταν αρχηγός τους μες το χωριό. Εκεί απάνου, όπως βγαίνουμε για Καλαμάτα, είναι ο Αη-Γιώργης, κι εκεί είχαμε το φυλάκιο. Οι αντάρτες ήταν απέναντι, στο άλλο βουνό, και τους χτυπήσανε στο φυλάκιο. Τους σκοτώσανε και γλιτώσανε μόνο δύο. Το πρωί, εγώ και η μάνα μου σηκωθήκαμε να φύγουμε. Ο πατέρας μου ήτανε στη φυλακή. Φορτώνουμε το μουλάρι, εγώ και η μάνα μου, παίρνουμε το σιτάρι και φθάνουμε στον Άγιο Νικόλα. Εκεί ήταν ένας έγγονας της πεθεράς μου, ήτανε χίτης. Πάμε να περάσουμε, δε μας άφηνε. “Φύγε από μπροστά”, του λέει η μάνα μου. “Μα”, λέει το άλλο παιδί, “άσε τις γυναίκες να φύγουνε”. Αν ζει, να είναι χιλιόχρονο· αν έχει πεθάνει, στ' άγια η ψυχή του! “Όχι, έχω διαταγή!”. Δεν μας άφηνε. Λέω: “Έτσι κι αλλιώς χαμένοι για χαμένοι είμαστε!”. Του δίνω μια σπρωχτιά, βαράω μία στο μουλάρι και φεύγουμε με τη μάνα μου. “Γιαγιά, γιαγιά, θα την πληρώσω εγώ”, φώναζε αυτός στη μάνα μου. Φύγαμε και ζαναγυρίσαμε το '52-'53. Ο πατέρας μου ήτανε στη Μακρόνησο, έκανε 6 χρόνια, από το 1945 ως το 1951». [Ε. Ν., 83 ετών, Σεπτ. 2014].

«29 Αυγούστου του 1946, τ' Αγιαννιού ανήμερα. Στον Αη Γιώργη, απάνου στην εκκλησία, ήτανε το φυλάκιο. Τα θυμάμαι όλα κατά γράμμα. Πάνου από το σπίτι μας ήταν το φυλάκιο. Κι απ' όξω από το σπίτι μας ήτανε μια πέτρα που καθόμαστε, σα ρούγα το λέγαμε. Το βράδυ έφτασε το χίτικο, τα Καρακόλια⁹ που λέω εγώ, εκείνοι με τα όπλα, να πάνε στο φυλάκιο. Ήτανε συγγενείς μας, γιατί λίγο-πολύ το χωριό ήταν όλοι συγγενείς. Μάλιστα η μάνα του ενός του είχε πει: “Μην πας απόψε στην εκκλησία να φυλάξεις, διότι θα σας βαρέσουνε, θα σας σκοτώσουνε...”. Μάλιστα ο ένας, ο Θ.Φ., είχε το όπλο στην πλάτη του και όπως πήγαινε αργά το βράδυ να φυλάξει, πέρασε από το μαγαζί που το κρατούσε η γιαγιά μου. Κάθισε, κουβεντιάσανε και της λέει: “Θεια Γιαννού, αν καμιά φορά ακούσετε ντουφέκια και πέφτουν, μη φοβηθείτε...”. Ο πατέρας μου ήτανε φυλακή τότε. Μεις παιδάκια ήμασταν τότε. “Αν καμιά φορά ακούσεις ντουφέκια, να μη φοβηθείς· μπορεί να κάνουμε ανίχνευση του εδάφους”. Εκείνη τη βραδιά, λοιπόν, χτυπήσανε το φυλάκιο και σκοτωθήκανε τέσσερις. Κι εγώ έλεγα της γιαγιάς μου: “Γιαγιά, μη φοβάσαι. Δε μας είπε ο μπάρμπα-Θανάσης ότι θα κάνουν ανίχνευση του εδάφους;” Κι εμείς βγήκαμε έξω, και τα βουνά ήτανε γεμάτα αντάρτες και βαρούσανε συνέχεια. Τέσσερις σκοτωθήκανε. Από τότε κι ύστερα χορέψανε διαβόλοι στο χωριό. Υπήρχανε και τα παλιά μίση

⁶ ΓΑΚ Ν. Μεσσηνίας, Πληθυσμός χωριών Δήμου Αβίας, ΦΕΚ 16/29 Απριλίου 1852, σελ. 117-118.

⁷ ΚΟΜΗΣ 1995.

⁸ Εκτενείς προφορικές μαρτυρίες υπάρχουν στο (Πετροπούλου-Χρηστάκης 2000, 46-54).

⁹ Σύμφωνα με το Λεξικό του Μπαμπινιώτη, καρακόλι <τουρκική **karakol** = αστυνομικός/αστυνομικό τμήμα. Ενδεχομένως από εδώ να προέρχεται και η λέξη *καραούλι* = φρουρά.

τα προσωπικά των Πηγαδιών, από γυναίκα, από κάποιο έγκλημα που είχε γίνει παλιότερα, από μια ζημιά, ας πούμε κτηνοτροφική... Ήτανε κουτός ο κόσμος! Τσακωνόντουσαν μια φορά, κι άρχισαν οι οικογένειες να μη χωνεύονται. Υπήρχανε κι αυτά τα μίσση, τα οποία τελικά καταλήξαν σε καταστροφή του χωριού. Όλα, λίγο-πολύ, αλυσίδα το ένα με το άλλο, κι έτσι το χωριό καταστράφηκε». [Γ. Κ., 51 ετών, Σεπτ. 1985].

Από τον φόβο αντιποίνων, τα οποία και δεν αποφεύχθηκαν, οι κάτοικοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και να κατέβουν προς τα παραλιακά χωριά Καλλιανείκα, Δολούς, Βαρούσια, Κιτριές, Σωτηριάνικα, Μαντίνειες, Κάμπο, καθώς και στην Καλαμάτα, στην περιοχή του Κάστρου και στα Γιαννιτσάνικα:

«Τα δύσκολα χρόνια είχαμε τραγικά γεγονότα εδώ. Αυτά τα γεγονότα δημιούργησαν πολλή κατάρρα για πολλά χρόνια και οδήγησαν στην εγκατάλειψη του χωριού. Πολλοί άνθρωποι, εκεί που πήγαν βρήκαν χειρότερες συνθήκες απ' ό,τι αν έμεναν στο χωριό. Όμως το επέλεξαν, γιατί δεν μπορούσαν ν' αντιμετωπίσουν τον γείτονα, τον συγγενή. Τους χώριζε αίμα πια, οπότε επέλεξαν να μην ζανασυναντηθούν, να μην ανταμώνουν, να φύγουν, να πάρουν των ομματιών τους, ακόμα και να εγκαταλείψουν τις περιουσίες τους. Σκληρά χρόνια, τα χειρότερα που πέρασε η χώρα. Εμείς είχαμε θύματα στην οικογένεια και θυμάμαι, για πολλά χρόνια, η θεία μου πήγαινε στην αγορά της Καλαμάτας και φοβόταν να κυκλοφορήσει, παρότι τα πράγματα είχαν καταλαγιάσει, αλλά ο φόβος είχε φωλιάσει μέσα τους, τους είχε στιγματίσει...». [Γ. Κ. 53 ετών, Σεπτέμβρης 2014].

Ένας μέρος των οικογενειών άρχισε να επιστρέφει μετά το 1950, αλλά η διάλυση και οι αναμνήσεις ήταν τέτοιες, που η κοινότητα εγκαταλείφθηκε οριστικά. «Το χωριό ερήμωσε με την ανώμαλο κατάσταση... Ξαναγυρίσαμε πάλι μετά το 1950, καμιά δεκαπενταριά οικογένειες, αλλά είδαμε ότι δεν μπορούσαμε να διατηρηθούμε και σιγά-σιγά φύγαμε όλοι, άλλος εδώ, άλλος εκεί...», θυμάται ένας από τους συνομιλητές μας.

Τα στοιχεία που περισσότερο αναδύονται μέσα από τις αφηγήσεις για την περίοδο πριν και μετά τη διάλυση του χωριού είναι τα ακόλουθα:

— Η αλληλεγγύη, η αλληλοβοήθεια και η ειρηνική, έως τον Εμφύλιο, συνύπαρξη των ανθρώπων στον ίδιο χώρο, με τις αναπόφευκτες διαφωνίες, αντιπαλότητες και ταξικές διακρίσεις που υπάρχουν σε όλες τις κοινωνίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αναφορά στην περίπτωση ενός φυγόδικου, τον οποίο όλο το χωριό έκρυβε και περιέθαλπε για πάρα πολλά χρόνια. Και όταν κάποτε η αστυνομία προσπάθησε να τον συλλάβει, οι γυναίκες «τους κάνανε τουλούμι στο ξύλο, τους πήρανε τα όπλα και τους έδιωξαν».

— Τα μίσση και τα πάθη για σημαντικά ή ασήμαντα θέματα (διενέξεις για θέματα κτημάτων ή ζώων, προσωπικές διαφορές κ.λπ.), τα οποία σε συνθήκες πολέμου –και δη Εμφυλίου– εκδηλώθηκαν με ακόμη πιο βίαιο τρόπο.

— Η αναγκαστική, κάποιες φορές, εμπλοκή και ένταξη ή στη μια πλευρά ή στην άλλη: «*Η θα πήγαινες με τους αριστερούς ή με τους Χίτες*».

— Οργή, αποτροπιασμός, φόβος, απογοήτευση για όσα έγιναν: «...και διψασμένοι από την

Ιστορία, πάμε για την ελευθερία της πατρίδος, ορισμένοι μπορεί να τα ξέρουνε διαφορετικά, εγώ τι ήξερα; Πατρίδα να την ελευθερώσεις! Έπαιρνα το ντουφέκι και βρισκόμουν στα δεσμά δίχως να ξέρω πού πήγαινα...».

— Η προσπάθεια κατανόησης και ερμηνείας των γεγονότων με όρους ηθικής, αλλά και άγνοιας για το τι σήμαιναν όλα αυτά: *«Αφού περάσαμε αυτή τη θύελλα, μπερδεύτηκε ο κόσμος, γιατί ήταν αγράμματος και δεν ήξερε πού πήγαινε. Για να πεις ότι είσαι κομμουνιστής πρέπει να είσαι και διαβασμένος. Εμείς τι ξέραμε;».*

— Η μνήμη του Εμφυλίου, αν και έχουν περάσει αρκετά χρόνια, πληγώνει ακόμη, ειδικά στις περιπτώσεις που έχουν χαθεί άνθρωποι: *«Δυστυχώς, ο λαός της Ελλάδας δεν μπορεί να ξεχάσει τα παλιά. Το χωριό και να θέλει να ξεχάσει δεν μπορεί. Όταν έχεις χάσει τον πατέρα σου και είσαι μικρό παιδί και δεν έχεις προλάβει να τον χαρείς, μένει κατάλοιπο μες στην ψυχή σου».*

— Ο φόβος για ενδεχόμενη εκδίκηση με αφορμή ακόμη και ασήμαντα γεγονότα: *«Πάντως το καζανάκι έβραζε και βράζει, γιατί έχουν γίνει πολλά έκτροπα και τραγικά».*

— Η προσπάθεια αποσιώπησης ιδιαίτερα τραυματικών εμπειριών,¹⁰ ώστε οι επόμενες γενιές να ζήσουν καλύτερα: *«Πολλοί άνθρωποι απέφευγαν να τα φέρουν πάλι στη ζωή, για να μην πληγώσουν τις επόμενες γενιές, ελπίζοντας με αυτήν τη στάση τους να αμβλύνουν την έχθρα και το μίσος, ώστε οι επόμενες γενιές να μπορέσουν να συνυπάρξουν. Γιατί, όταν “βομβαρδίζεις” ένα παιδί ότι αυτός μου έκανε αυτό, μου έκανε το άλλο, ίσως άθελά σου μεταφέρεις το μίσος και δεν ξέρεις ένα παιδί πώς θα το πάρει, πώς θα αναπτυχθεί μέσα του». Και άλλος αφηγητής: «Εμένα με ρωτούσαν τα παιδιά για τον παππού τους, κι έφτασα στο σημείο να τους πω ότι έχει πεθάνει. Τι να τους πω; “Ξέρετε, τον έχει σκοτώσει ο τάδε ή ο δείνα;”. Αν καθόμουν και τους έλεγα από μικρά από το α ως το ω..., θα τα φανάτιζα περισσότερο...».*

— Οι οικολογικές συνέπειες λόγω της απομάκρυνσης των ανθρώπων από το χωριό: *«Όταν φεύγει ο άνθρωπος, μαζί φεύγουν και όλα τα υπόλοιπα. Τώρα δε βλέπεις ούτε πουλί γύρω σου. Έχουν εξαφανιστεί ακόμα και τα κοράκια! Σταμάτησαν οι καλλιέργειες, ίσως δε βρίσκουν κι αυτά κάτι να φάνε».*

— Η αναζήτηση και από τις δύο πλευρές γεγονότων, προσώπων, τρόπων ζωής, η υπενθύμιση των οποίων θα μπορούσε να λειτουργήσει στο παρόν ενωτικά και όχι διαιρετικά: *«Οι σκέψεις μου εμένα όταν κοιμάμαι είναι στα παλιά, πώς περνάγαμε, πού πηγαίναμε, τι κάναμε, για το κυνήγι, για τις δουλειές μας... Είχαμε δυο γέρους. Ο ένας έμενε στο πάνω μέρος του χωριού προς το δάσος κι ο άλλος στο κάτω. Και μεταξύ τους δε λέγανε “πού είσαι Παναγιώτη;”. Λέγανε: “Πού είσαι αδερφέ;”. Τέτοια αγάπη είχανε στο χωριό. Λίγοι ήτανε οι*

---

¹⁰ Σχετικά με τις έννοιες «σιωπή», «λήθη» «αποσιώπηση», καθώς και με τη μετάδοση της μνήμης για τη

ανάποδοι...».

— Η βαθιά αγάπη για το χωριό και ο φόβος μήπως αυτό ξεχαστεί ακόμη και ως όνομα.

4. Το πανηγύρι ως μέσο αναβίωσης μιας «χαμένης» συλλογικότητας

Προς αυτήν, ακριβώς, την κατεύθυνση, του «να ζωντανεύει το χωριό έστω μια μέρα το χρόνο», κινήθηκε μια ομάδα ατόμων, τα οποία γύρω στο 1983 ανέλαβαν πρωτοβουλίες αναβίωσης του πανηγυριού. Είναι η εποχή κατά την οποία η πολιτεία έχει αναγνωρίσει την Εθνική Αντίσταση (1982) και η ελληνική κοινωνία κάνει σταθερά βήματα προς μια «εθνική συμφιλίωση». Για να μπορέσει δε ο κόσμος να ανταποκριθεί σε αυτή την πρωτοβουλία, η επιτροπή αποφασίζει και αλλαγή ημερομηνίας της γιορτής. Αντί για τις 8 Νοεμβρίου, ημέρα μνήμης των Ταξιαρχών Μιχαήλ και Γαβριήλ, που είναι οι πολιούχοι του χωριού, ο εορτασμός μετατίθεται για το πρώτο σαββατοκύριακο του Σεπτεμβρίου, καθώς οι καιρικές συνθήκες ευνοούν τη μετακίνηση προς το χωριό.

Τα πρώτα χρόνια η προσέλευση του κόσμου είναι εντυπωσιακή –γίνεται λόγος ακόμη και για χίλια άτομα. Όπως είναι φυσικό, υπήρξαν αρκετές περιπτώσεις ανθρώπων –κατά κανόνα αριστερών– που επέλεξαν να μείνουν μακριά από την όλη διαδικασία. Ένας, μάλιστα, έχοντας βιώσει και την εμπειρία της εξορίας στη Μακρόνησο, όχι μόνο δεν συμμετείχε, αλλά για χρόνια ολόκληρα έμενε μόνος του ψηλά στο βουνό με τη γυναίκα του, η οποία κινούνταν μεταξύ Ταυγέτου και Καλαμάτας, όπου έμεναν τα παιδιά της σε συγγενείς. Χαρακτηριστική είναι και η περίπτωση ενός άλλου, ο οποίος, από όταν άρχισε να αναβιώνει το πανηγύρι, απέφευγε ακόμα και να πλησιάσει στο χωριό, φοβούμενος μήπως διαπράξει έγκλημα αν κάποιος του αποκάλυπτε ποιος έριξε τη μάνα του ζωντανή σε μια χαράδρα. Την πρώτη χρονιά που βρεθήκαμε στο πανηγύρι ο άνθρωπος αυτός πλησίασε στην είσοδο του χωριού, έριξε από ψηλά μια ανθοδέσμη στη χαράδρα και αμέσως αποχώρησε. Ας ακούσουμε μία μαρτυρία:

«Ο καθένας κρατάει το δικό του μετερίζι σ' αυτή την ιστορία και ο καθένας έχει το δικό του πόνο. Υπήρξαν πολλοί άνθρωποι που λέγανε να μη συναντήσουν τον τάδε ή τον δείνα. Πιθανόν κάποιος να ήταν τόσο πολύ πληγωμένος, που να μην ήθελε να συναντήσει κάποιον άλλον. Τα γεγονότα ήταν τέτοια και τόσο βίαια, που πραγματικά ξεριζώθηκαν οικογένειες. Δεν μπορείς να πεις σε κάποιον άνθρωπο μεγάλης ηλικίας που έχασε ένα παιδί ή την οικογένειά του να το ξεπεράσει τόσο εύκολα. Ίσως είναι πράγματα που δεν ξεπερνιούνται. Μόνο ο χρόνος μπορεί να τα γιατρέψει αυτά». [Γ. Κ., 53 ετών, Σεπτέμβρης 2014].

Παρά τις δυσκολίες, πλήθος κόσμου αγάλιασε την ιδέα με ενθουσιασμό. Το «μέσο» που επελέγη ως συνεκτικός κρίκος του βίαια διαρρηγμένου κοινωνικού ιστού αποδείχθηκε ιδιαίτερα αποτελεσματικό. Το πανηγύρι, θεσμός με βαθιές ρίζες στην ελληνική κοινωνία,

συνεχίζει έως σήμερα να αποτελεί σημείο αναφοράς, συσπείρωσης και συνοχής για πολλές μικρές κοινότητες, ιδίως ορεινές. Ο τόπος καταγωγής και η τοπική συνάφεια αποτελούν βασικό στοιχείο της ταυτότητας ενός ατόμου. Απόδειξη αυτού αποτελούν και οι πολυάριθμοι εθνοτοπικοί Σύλλογοι ανά την επικράτεια.

Ημέρα χαράς και διασκέδασης, κυρίως όμως ανταμώματος και συνάντησης από τότε που οι άνθρωποι άρχισαν να ξενιτεύονται ή αναγκάστηκαν βίαια να εγκαταλείψουν τη γενέθλια γη, το πανηγύρι συνεχίζει να καλύπτει βαθιές ανάγκες των ανθρώπων, κυρίως την αίσθηση του ανήκειν σε μια συγκεκριμένη κοινότητα, έστω και διεσπαρμένη αλλού. Όταν δε η ρήξη και ο ξεριζωμός από τη γενέθλια γη γίνονται βίαια, τότε η ανάγκη ανασυγκρότησης και ανασύνθεσης του διαλυμένου κοινωνικού ιστού καθίσταται επιτακτικότερη. Είναι αυτό που προσπάθησαν και ακόμη προσπαθούν να επιτύχουν οι Πηγαδιώτες. Λαμβάνοντας δε υπόψη τα τραγικά γεγονότα, στα οποία έχει ήδη γίνει αναφορά, είναι προφανής η δυσκολία ενός τέτοιου εγχειρήματος. Ας ακούσουμε μια ακόμη μαρτυρία:

«Παρά τα όσα έγιναν, γύρω στο 1983 κάποιοι άνθρωποι πήραν την απόφαση το χωριό να ξανασμίξει. Και η γιορτή ήταν μια καλή αφορμή, αφού μετά τα γεγονότα κανείς δεν ήθελε να γυρίσει πίσω σε μια κατεστραμμένη περιουσία, σε ένα κατεστραμμένο χωριό. Ήταν μια αφορμή οι άνθρωποι να ξαναβρεθούν, να ξανασυναντηθούν, ίσως να αναπολήσουν πράγματα και γεγονότα παλιά. Τα πρώτα χρόνια η προσέλευση του κόσμου ήταν μεγάλη· ήταν χρονιές που έρχονταν γύρω στα χίλια άτομα. Ο κόσμος ήθελε να ξαναβρεθεί στον τόπο του, ειδικά οι παλιότεροι που είχαν ζήσει και καλές στιγμές: κάνανε κοινές εργασίες, αλωνίσματα, θερίσματα... Βέβαια, όταν έχουν συμβεί τέτοιες καταστροφές αδελφοκτόνες, ο καθένας σηκώνει το δικό του βάρος. Φροντίσανε όμως, τουλάχιστον στο πανηγύρι, να τ' αφήσουν αυτά, να μην αναμοχλευθούν τα παλιά μίσση και καλό είναι να παραμείνει έτσι. Το πανηγύρι λειτουργεί ως κρίκος συνένωσης των ανθρώπων και πιστεύω ότι αυτό είναι που έχει τη μεγαλύτερη σημασία, είναι αυτό που χρειαζόμαστε περισσότερο απ' όλα: να μπορέσουμε να βγάλουμε κοινές γραμμές πλεύσης κι όχι διαχωρισμούς». [Γ. Κ., 53 ετών, Σεπτέμβρης 2014].

Βασική προϋπόθεση ομαλής διεξαγωγής της γιορτής υπήρξε, ευθύς εξ αρχής, η απαγόρευση πολιτικών τραγουδιών που θα μπορούσαν να αναθερμάνουν παλιά μίσση, όπως το γνωστό «Γρίβα 'μ σε θέλει ο βασιλιάς»¹¹ ή αντίστοιχα αντάρτικα:

«Εδώ ερχόμαστε ν' ανταμώσουμε και να γλεντήσουμε. Αν θέλεις να κάνεις πολιτική, κάν' την αλλού, στις κάλπες. Κάνε έργα να σε δουν ποιος είσαι, όχι εδώ», υπογραμμίζει ένας από τους συνομιλητές μας.

Η τεράστια σημασία της μοναδικής αυτής μέρας, ειδικά για όσους πέρασαν ένα μέρος της

---

¹¹ Στους στίχους αυτού του τραγουδιού έχει αποτυπωθεί η απαξίωση και αντιπαράθεση του στρατηγού και αγωνιστή της Επανάστασης Θεόδωρου Γρίβα (1797-1862) με τον βασιλιά Όθωνα. Ωστόσο, αν και αναφέρεται σε εντελώς διαφορετική ιστορική περίοδο και παρά τον αντιμοναρχικό χαρακτήρα του, μεταπολεμικά (αλλά και έως σήμερα) το τραγούδι αυτό έγινε «ύμνος» των «εθνικοφρόνων» και έδινε αφορμή για παρεξηγήσεις και διαπληκτισμούς στη διάρκεια λαϊκών πανηγυριών. Βλ. <http://kynourianet.gr>

ζωής τους στα Πηγάδια, πριν την εγκατάλειψη, αποτυπώνεται με τον καλύτερο τρόπο στις παρακάτω αφηγήσεις:

«Εγώ, πηγαίνοντας στα Πηγάδια την ημέρα του πανηγυριού, νιώθω ότι μου τυχαίνει το πρώτο λαχείο. Την ώρα που πάω να προσκυνήσω συγκινούμαι πολύ· όχι ότι είμαι Χριστιανός, μην το ρίζουμε εκεί, αλλά γιατί στεναχωριέμαι. Να 'βλεπα το χωριό μου να φτιαχνότανε όπως ήτανε πρώτα, κι ας έχανα τη μισή μου περιουσία! Δηλαδή να μπορώ να επικοινωνώ. Είναι ο τόπος που γεννηθήκαμε· δεν μπορείς αν έχεις ζήσει και τα λίγα παιδικά σου χρόνια εκεί..., είναι μια τροφή. Την ημέρα που πάω εκεί, την τελευταία ώρα που φεύγει ο κόσμος στεναχωριέμαι τόσο πολύ, γίνομαι εκτός εαυτού· μπορώ να κάνω τα χειρότερα, γιατί σε λίγο όλοι θα έχουν φύγει. Δεν θέλω να μιλήσω σε κανέναν, νιώθω απέραντη ερημιά, σαν να μην είμαι τίποτα». [Γ.Κ., 51 ετών, Σεπτέμβρης 1985].

«Οι Πηγαδιώτες αναζητούμε αυτή τη μέρα να πάμε στα Πηγάδια. Αυτό μας δίνει ζωή για μια χρονιά, μέχρι να 'ρθει η επόμενη» [Β.Κ. 76 ετών, Σεπτέμβρης 2014].

«Αύριο θα είναι μαύρη μέρα για μένα, γιατί δεν θα μπορέσω να πάω στα Πηγάδια. Δεν θέλω να το σκέφτομαι. Θ' αρρωστήσω από τη στεναχώρια μου» [Γ.Κ. 80 ετών, Σεπτέμβρης 2014].

Αντί συμπεράσματος

Αν και έχουν παρέλθει εξήντα πέντε χρόνια από τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου, τα τραύματα και οι πληγές που αυτός άφησε πίσω του συνεχίζουν να ταλανίζουν την ελληνική κοινωνία, κυρίως σε περιοχές όπου οι άνθρωποι βίωσαν σε προσωπικό και κοινωνικό επίπεδο τις συνέπειές του. Ο τρόπος δε που αυτός διατρέχει την ελληνική κοινωνία μένει ακόμη να μελετηθεί. Στην περίπτωση που εξετάζουμε, η συλλογική επιστροφή στη γενέθλια γη, έστω μια φορά το χρόνο, λειτουργεί αφ' ενός μεν ως ο καλύτερος τρόπος άσκησης της μνήμης σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο, αφ' ετέρου δε ως προσπάθεια αποκατάστασης μιας κοινωνικής συνοχής βίαια διαλυμένης. Μέσα από το πανηγύρι τα μέλη της κοινότητας προσπαθούν να αναδιαρθρώσουν επικοινωνιακά τον κόσμο τους στον τόπο που γεννήθηκαν και με τον οποίο νιώθουν ακόμη να συνδέονται με άρρηκτους δεσμούς, παρά τη ρήξη και την «ασυνέχεια» λόγω Εμφυλίου. Ωστόσο, είναι γεγονός ότι όσο οι παλιότερες γενιές, που είχαν βιωματική σχέση με το χωριό, απέρχονται από τη ζωή, τόσο η προσέλευση του κόσμου ακολουθεί φθίνουσα πορεία. Καθοριστική ως προς αυτό είναι και η οικονομική κρίση των τελευταίων χρόνων, που δεν επιτρέπει εύκολες μετακινήσεις και άλλες δαπάνες. Το ερώτημα είναι εάν οι νεότερες γενιές, που έχουν γεννηθεί στους τόπους διασποράς, καταφέρουν να κρατήσουν ζωντανό αυτό το εγχείρημα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Αντωνακάκης Χρήστος: *Το Αντάρτικο στον Ταΰγετο, 1941-1944*. Αθήνα 1994. Καπετανάκης Σταύρος: *Η Μάνη στη δεύτερη Τουρκοκρατία (1715-1821)*. Εκδόσεις Αδούλωτη Μάνη 2011.
Ζακόπουλος Αθανάσιος: «Ευρήματα νεολιθικής εποχής εις Πηγάδια Μάνης», *Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών* (Καλαμάτα, 2-4 Δεκ. 1977), Αθήνα 1978.

Κόμης Κώστας: «Πληθυσμοί και οικισμοί της Μάνης, 15ος-19ος αιώνας». *Επιστημονική Επετηρίδα Φ/κής Σχολής Ιωαννίνων, Δωδώνη, Παράρτημα αρ. 57, Ιωάννινα 1995.*

Μουσχότεν Ρίκη: *Ανάποδα Χρόνια. Συλλογική μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950).* Αθήνα, Πλέθρον 1997.

Μπουσχότεν Ρίκη: «Δεκαετία του '40: διαστάσεις της μνήμης σε αφηγήσεις ζωής της περιόδου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών* 107, 2002, 135-155.

Πετροπούλου, Χριστίνα - Χρηστάκης, Σωτήρης: «Κάποτε υπήρχε ένα χωριό...», *Αντί* (τ. 703, 3/1/2000, σελ. 46-54).

Σβορώνος Νίκος: *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985.

Αρχαιολογικό υλικό

ΓΑΚ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ (ΚΑΛΑΜΑΤΑ). *ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΧΩΡΙΩΝ ΔΗΜΟΥ ΑΒΙΑΣ*, ΦΕΚ 16/29 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1852, ΣΕΛ. 321).

ΓΑΚ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ (ΚΑΛΑΜΑΤΑ). *ΑΡΧΕΙΟ ΦΕΡΕΤΟΥ*, ΦΑΚΕΛΟΣ 128.